

संपादकीय.....

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि शिक्षणाचा हक्क

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे साधन आहे. शिक्षणाने व्यक्तिला आपले कर्तव्य आणि अधिकार, हक्क यांची जाणीव होते. समाजामध्ये व्यक्तिला स्वतःचे वेगळे असे व्यक्तित्व निर्माण करता येते. शिक्षणाच्या जोरावर मग तो कोणीही असो स्त्री वा पुरुष, दलित, शोषित, आर्थिक दृष्ट्या मागासलेला प्रत्येकाला विविध क्षेत्रात भरारी घेता येते. भारतीय घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना ते फार पूर्वीच समजले होते आणि म्हणूनच त्यांनी शिक्षणाला पवित्र दर्जा बहाल तर केलाच परंतु तो संपूर्ण भारतीयांचाच मूलभूत अधिकार आहे असे म्हटले आहे. मूळ राज्यघटनेत शिक्षणाचा अधिकार मूलभूत अधिकारांच्या यादीत आलेला नाही. मात्र त्या बाबत राज्याच्या धोरणाची निर्देशक तत्त्वे या घटनेच्या प्रभागात अनन्य प्रकारचा निर्देश आहे. त्यातील कलम ४५ बालकांसाठी मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचे प्रावधान या मथळ्याखाली असे म्हटले आहे. संविधानाच्या निर्मितीनंतर १० वर्षांच्या कालावधीत राज्य वयाच्या १४ वर्षापर्यंत सर्व बालकांना मोफत व सक्तीच्या शिक्षणास मूलभूत अधिकाराचा दर्जा देईल. मूलभूत याचाच अर्थ प्रत्येक भारतीयाला जन्मतः प्राप्त होणारे अधिकार. संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी हक्काचा सार्वत्रिक जाहिरनामा (Universal Declaration of Human Rights) संमत व स्वीकृत केला. या जाहिरनाम्याच्या प्रस्तावनेत असे सांगितले आहे की, सर्व मानवांना समान हक्क मिळणे आणि त्यांच्या प्रतिष्ठेचे रक्षण होणे हा जगातील स्वातंत्र्य, न्याय आणि शांतता यांचा पाया आहे. जगातील सर्व मानवांना आणि सर्व राष्ट्रांना मानवी हक्काच्या जाहिरनाम्यातील तत्वांचा लाभ घेता येईल या दृष्टीने सर्व स्तरावर प्रयत्न केले जावेत असे ही म्हटले आहे. प्रत्येकाला शिक्षणाचा हक्क आहे. शिक्षण हे किमान प्राथमिक स्तरापर्यंत तरी मोफत असले पाहिजे. तसेच प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे असले पाहिजे असे ही यात सांगितले आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने स्वीकारलेल्या मानवी हक्कविषयक सार्वत्रिक जाहिरनाम्याचे प्रतिबिंब डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लिहिलेल्या भारतीय राज्य घटनेतही पडलेले आपणांस स्पष्टपणे दिसून येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या हक्कांना महत्त्व देण्याचे कारण असे आहे की बाबासाहेबांचा लोकशाही मूल्यांवर पूर्ण विश्वास होता. नागरिकांचे हक्क व

स्वातंत्र्य हे लोकशाही व्यवस्थेचे मुख्य आधार आहेत हे डॉ. बाबासाहेब ओळखून होते. नागरिकांच्या हक्कांना संरक्षण मिळाल्याशिवाय लोकशाही व्यवस्थेला बळकटी येऊ शकत नाही. भारतीय राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागात कलम १२ ते ३५ पर्यंत मूलभूत हक्कांची चर्चा करण्यात आलेली आहे. त्यात समानतेचा हक्क, स्वातंत्र्याचा हक्क, शोषणा विरुद्धाचा हक्क, धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क यात शैक्षणिक संस्था स्थापण्याचा व त्यांचे प्रशासन करण्याचा हक्क सांगितलेला आहे.

बाबासाहेबांनी मुंबई विधानसभेत प्राथमिक शिक्षणाविषयक मुंबई विद्यापीठ कायदा परिवर्तन विधेयक या संदर्भात दिलेली भाषणे यामधून देखील त्यांचे शिक्षणाविषयक अधिकाराचे महत्त्व समजून येते. ते म्हणतात, स्वरा अभिमान हा शिक्षणानेच येतो. ज्या शिक्षणाने आपण चांगली परंपरा निर्माण करू शकू आणि टिकवू शकू अशा शिक्षणानाचे संगोपन करणे गरजेचे आहे. उद्धार हा ज्याचा त्याने करावयाचा असतो. परंतु त्यासाठी शिक्षण आवश्यक आहे. स्वाभिमान, स्वावलंबन आणि आत्मोद्धार या त्रीसूत्रीचे मूळ हे शिक्षणात आहे.

शिक्षण हा सामाजिक बदलाचा पाया आहे. शिक्षणाने मानवाला मानवासारखे समानतेच्या पायावर आधारित जीवन जगण्याची संधी देता येते. मानवातील पशुत्व नष्ट करता येते. शिक्षणाचा अधिकार ही एक शक्ती आहे आणि प्रत्येकाला ही शक्ती मिळाली तरच राष्ट्राला बळकटी प्राप्त होऊ शकते राष्ट्राचा विकास होऊ शकतो. स्वातंत्र्याचे संरक्षण व संवर्धनासाठी शिक्षणाची गरज आहे. शिक्षण ही शोषणमुक्तीची पायवाट आहे. सर्व प्रकारच्या विषमता दूर करण्यासाठी आणि सामाजिक लोकशाही प्राप्त करून घेण्यासाठी शिक्षणाचा अधिकार आणि शिक्षण हा राजमार्ग आहे.

चथमिक शिक्षणाच्या संदर्भात बाबासाहेबांचे म्हणणे होते- शिक्षण ऐच्छिक, लोकांच्या खुशीवर ठेवायला नको. प्रत्येकासाठी शिक्षण हे सक्तीचेच करायला हवे. राष्ट्रीय दृष्ट्याही हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. म्हणून राष्ट्राचे याचा सार्वजनिक प्रचार करायला हवा. प्राथमिक किंवा कुठलेच शिक्षण मोफत ठेवण्याची गरज नाही. ज्यांना खर्च करणे शक्य आहे त्यांच्याकडून फी घ्यावी. तेवढेच राष्ट्राला इतरत्र खर्च करण्यासाठी आर्थिक बळ मिळेल, पण ज्याला फी भरणे शक्यच नाही त्यांना मात्र मोफत शिक्षण द्यावे. शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण व्हावे हा बाबासाहेबांचा विचार किती दुरदर्शीपणाचा होता याची साक्ष पटते. म्हणजे आजच्या सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत सक्तीचे व मोफत शिक्षण या सर्व उपक्रमांच्या विचारांचा पाया बाबासाहेबांच्या शिक्षणाविषयक विचारांमध्ये दिसून येतो.

स्वातंत्र्य हे लोकशाही व्यवस्थेचे मुख्य आधार आहेत हे डॉ. बाबासाहेब ओळखून होते. नागरिकांच्या हक्कांना संरक्षण मिळाल्याशिवाय लोकशाही व्यवस्थेला बळकटी येऊ शकत नाही. भारतीय राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागात कलम १२ ते ३५ पर्यंत मूलभूत हक्कांची चर्चा करण्यात आलेली आहे. त्यात समानतेचा हक्क, स्वातंत्र्याचा हक्क, शोषणा विरुद्धाचा हक्क, धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क यात शैक्षणिक संस्था स्थापण्याचा व त्यांचे प्रशासन करण्याचा हक्क सांगितलेला आहे.

बाबासाहेबांनी मुंबई विधानसभेत प्राथमिक शिक्षणाविषयक मुंबई विद्यापीठ कायदा परिवर्तन विधेयक या संदर्भात दिलेली भाषणे यामधून देखील त्यांचे शिक्षणाविषयक अधिकाराचे महत्त्व समजून येते. ते म्हणतात, स्वरा अभिमान हा शिक्षणानेच येतो. ज्या शिक्षणाने आपण चांगली परंपरा निर्माण करू शकू आणि टिकवू शकू अशा शिक्षणानाचे संगोपन करणे गरजेचे आहे. उद्धार हा ज्याचा त्याने करावयाचा असतो. परंतु त्यासाठी शिक्षण आवश्यक आहे. स्वाभिमान, स्वावलंबन आणि आत्मोद्धार या त्रीसूत्रीचे मूळ हे शिक्षणात आहे.

शिक्षण हा सामाजिक बदलाचा पाया आहे. शिक्षणाने मानवाला मानवासारखे समानतेच्या पायावर आधारित जीवन जगण्याची संधी देता येते. मानवातील पशुत्व नष्ट करता येते. शिक्षणाचा अधिकार ही एक शक्ती आहे आणि प्रत्येकाला ही शक्ती मिळाली तरच राष्ट्राला बळकटी प्राप्त होऊ शकते राष्ट्राचा विकास होऊ शकतो. स्वातंत्र्याचे संरक्षण व संवर्धनासाठी शिक्षणाची गरज आहे. शिक्षण ही शोषणमुक्तीची पायवाट आहे. सर्व प्रकारच्या विषमता दूर करण्यासाठी आणि सामाजिक लोकशाही प्राप्त करून घेण्यासाठी शिक्षणाचा अधिकार आणि शिक्षण हा राजमार्ग आहे.

चथमिक शिक्षणाच्या संदर्भात बाबासाहेबांचे म्हणणे होते- शिक्षण ऐच्छिक, लोकांच्या खुशीवर ठेवायला नको. प्रत्येकासाठी शिक्षण हे सक्तीचेच करावयाचे हवे. राष्ट्रीय दृष्ट्याही हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. म्हणून राष्ट्राचे याचा सार्वजनिक प्रचार करावयाचा हवा. प्राथमिक किंवा कुठलेच शिक्षण मोफत ठेवण्याची गरज नाही. ज्यांना खर्च करणे शक्य आहे त्यांच्याकडून फी घ्यावी. तेवढेच राष्ट्राला इतरत्र खर्च करण्यासाठी आर्थिक बळ मिळेल, पण ज्याला फी भरणे शक्यच नाही त्यांना मात्र मोफत शिक्षण द्यावे. शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण व्हावे हा बाबासाहेबांचा विचार किती दुरदर्शीपणाचा होता याची साक्ष पटते. म्हणजे आजच्या सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत सक्तीचे व मोफत शिक्षण या सर्व उपक्रमांच्या विचारांचा पाया बाबासाहेबांच्या शिक्षणाविषयक विचारांमध्ये दिसून येतो.

उच्च शिक्षणाचा विचार मांडताना बाबासाहेब म्हणतात, उच्च शिक्षण हे सहज सुलभ व्हावे. उच्च शिक्षण स्वर्चाची बाब होऊ नये. पूर्ण आणि सक्तीच्या शिक्षणावर भर द्यावा. तांत्रिक व व्यावसायिक शिक्षणावर भर द्यावा. जेणे करून स्वतःचा चरितार्थ चालविता आला पाहिजे. माणूस म्हणून पूर्ण शिक्षण असा बाबासाहेब पूर्ण शिक्षणाचा उल्लेख करतात. शैक्षणिकदृष्ट्या मागास समाजाला सरकारी मदतीने शिक्षणाला प्रोत्साहन द्यावे. यासंदर्भात त्यांनी शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. नुसत्या शिक्षणाचा उपयोग नाही तर श्रेष्ठ दर्जाची ज्ञान प्राप्ती होणे गरजेचे आहे. श्रेष्ठ दर्जाच्या ज्ञानाने बुद्धी प्रगल्भ होते. दीर्घोद्योगी व स्वयंप्रेरित व्यक्तित्व बुद्धीमान होऊ शकेल.

माणसाच्या चारित्र्य संपन्नतेच्या संदर्भात बाबासाहेब म्हणतात, पंचशील तत्त्वानुसार विद्या, प्रज्ञा, शील, करूणा व मैत्री यांच्या नित्य नियमित आचरणानेच चारित्र्यघडण होऊ शकेल. पंचशीलांचा परस्परतील संबंध पटवून देणे हे शिक्षणाचे कार्य आहे. बाबासाहेबांचे बहुमोल असे कार्य म्हणजे शिक्षणाचा अधिकार सर्वांना सक्तीचे शिक्षण संदर्भात घटनेतील कलमांचा समावेश. घटनेचे ४५ वे कलम सर्वांना सक्तीचे मोफत शिक्षण ६४, ६५, ६६ कलमानुसार माध्यमिक शिक्षण सुविधांचे नियम अल्पसंख्यांकांच्या शिक्षणाच्या संधी, वंचितांच्या शिक्षणाच्या संधी, अपंग स्त्री यांच्या विशेष शिक्षण सुविधा. आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्यांसाठी शासनाकडून शिष्यवृत्ती या आणि अशा अनेक गोष्टी भारतीय राज्य घटनेत नमूद करण्यासाठी त्यांनी ज्ञान, बुद्धी आणि श्रम यांचे पुरेपूर योगदान दिलेले आहे. समाज सुधारणेसाठी शालेय प्रवेश, राखीव जागा, शिष्यवृत्ती यासाठी प्रयत्न केले व त्या प्रयत्नांचे फळ आज आपण शिक्षणाचा प्रसार स्वरूपात पाहत आहोत.

घटने मध्ये असेन नमूद केले की अस्पृश्यांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार घडवून आणण्यासाठी दरसाल ठरावीक रक्कम प्रत्येक प्रांताने राखून ठेवावी. कमीत कमी पात्रतेची अट ठेवून अस्पृश्य उमेदवारांना खास जागा सर्व खात्यांतील नोकऱ्यांमध्ये राखीव ठेवाव्यात. प्रांतिक व मध्यवर्ती सरकारच्या कार्यकारी मंडळात खास प्रतिनिधित्व द्यावे. सुधारलेल्या वसाहती निर्माण कराव्यात. सरकारच्या मालकीची जागा अस्पृश्यांना घरे बांधण्यास देण्यात यावी.

२० जुलै १९२४ मध्ये बहिष्कृत हितकारिणी सभा नावाची संघटना स्थापन केली, यातून समाजकार्याची अस्पृश्यता निवारण मोहिमेस सुरुवात झाली. समता, स्वातंत्र्य, बंधूता या तत्त्वासाठी कार्याची मुहूर्तमेढ रोवली. प्रत्येक व्यक्तीस न्याय मिळाला पाहिजे, या तत्त्वासाठी कार्य केले. या संघटनेने शिक्षण प्रसार, ग्रंथालय सुविधा, औद्योगिक व शेतकी शाळा व वसतिगृह स्थापन करणे इ. कार्यक्रम हाती घेतले.

१९२७ ला सार्वजनिक मालमत्तेत अधिकार तत्त्वासाठी चवदार तळयासाठी सत्याग्रह केला. नाशिकचा मंदिर प्रवेश बांधवासाठी खुला केला. परंपरागत अंधश्रद्धा व विशिष्ट वर्गाचे समाजावरील वर्चस्व नाकारण्यासाठी प्रतीकात्मक विरोध म्हणून मनुस्मृतीचे दहन केले. १९५० मध्ये औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालय सुरु केले. पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी स्थापन करून १९४६ मध्ये सिद्धार्थ महाविद्यालय सुरु केले. अस्पृश्य मुलांसाठी विविध ठिकाणी वसतीगृह स्थापन केली. या वसतिगृहाला आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी आवाहन केले होते. शासनाने दलित वर्ग शिक्षणसंस्थाकडे पाच वसतिगृहांचे व्यवस्थापन दिले. या संस्थेचे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर प्रमुख कार्यवाह होते. हक्कासाठी संघर्ष करा. संघर्ष करण्यासाठी हक्काची जाणीव होण्यासाठी शिका. सर्व विधायक विचाराने एकत्र या आणि हक्क मागा. शिक्षणाचा अधिकार मिळाल्यामुळे सर्वांना स्व-उद्धाराची चळवळ निर्माण करता येते. श्रेष्ठ दर्जाची ज्ञान प्राप्ती करता येते. आपल्या समाज व्यवस्थेचा समग्रवारसा जतन करावयाचा असेल तर शिक्षणाच्या हक्काशिवाय शक्य नाही. बाबासाहेब म्हणतात मनुष्याचे अंतिम ध्येय त्याच्या अंगी वसत असलेल्या गुणांचा परिपोष होऊन त्यास गोड फळे यावीत. व्यक्तीच्या अंगी कोणते गुण आहेत फक्त शिक्षण घेतल्यानेच समजते. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षणाचा अधिकार फार महत्वाचा आहे. बाबासाहेबांच्या मते सामाजिक सुधारणा या इतर सुधारणांपेक्षा अधिक महत्वाच्या आहे आणि या सुधारणा होण्यासाठी शिक्षणाची गरज आहे, शिक्षणाशिवाय हे शक्य नाही. या सुधारणा झाल्या तरच सामाजिक परिवर्तन होणे शक्य आहे. सामाजिक परिवर्तन होण्यासाठी सामाजिक व्यवस्थेच्या संरचनेची भूमिका, उपसमूह, प्रमाणके आणि मूल्य या घटकात परिवर्तन होणे आवश्यक आहे आणि या घटकात परिवर्तन करण्यासाठी स्वातंत्र्याची आवश्यकता आहे. येथे बाबासाहेबांना स्वातंत्र्याचा मर्यादित अर्थ अपेक्षित नाही. स्वातंत्र्य हे व्यक्ती आणि समाजामध्ये संतुलन स्थापन करण्याचे एक साधन आहे, असे ते मानतात. स्वातंत्र्याच्या संदर्भात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी फार महत्वाचा मुद्दा मांडलेला आहे, तो म्हणजे स्वातंत्र्याचा उपभोग कसा घ्यायचा हे माहित नसेल तर स्वातंत्र्याचा काहीही उपयोग नाही. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेऊन माणसाचा शिक्षण घेण्याचा हक्क हा स्वातंत्र्याचा पायाभूत हक्क झाला पाहिजे. ज्ञानापासून वंचित करणे म्हणजेच स्वातंत्र्य उपभोगण्याचा अधिकार नाकारणे होय. अज्ञानी माणूस स्वतंत्र असेल ही परंतु स्वातंत्र्य सुखाचे जे आश्वासन दिले आहे, त्या सुखाचा तो अनुभव होऊ शकणार नाही.

यावरून हे स्पष्ट होते की व्यक्तीच्या आणि समाजाच्या नव्हे राष्ट्राच्या विकासाकरीता शिक्षणाचा हक्क किती आवश्यक आहे. त्याशिवाय मानवी समाज प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल करू शकणार नाही.

डॉ. सुनिता मगरे
संपादक